

ARCHITECTURAL FEATURES OF THE LITTLE BASILICA IN THE ASPECT OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE SIDE PORT HOLLY AREA

ABSTRACT

Side ancient city is located in the east of Antalya in the latest point of the peninsula. During all historical ages lots of explorers and researchers visited this place but the first academic research has been started by Arif Müfid Mansel. There are lots of pieces from Byzantine and Roman period. Especially in the south of Side you can find holy temples of Roman Empire with early beginning works of young Byzantine basilicas and Martyrium.

It is noticeable that the little basilica has been designed by changing the plan of the big basilica and its construction stones. Grand Basilica's bema has been changed into little basilica's bema with the necessary arrangement. Good conditioned construction stones and some of the decoration materials such as ambon, heading and railing has been reused for building little basilica.

Most of the main side walls of the little basilica can still be seen today with the arch's high level but its abscissa and narthex can only be recognized from the plan. Inside and outside of the basilica has strengthened by using plaster pillar-wall during construction but still found not strong enough and the interior supported with extra walls and the outside supported with extra layer on abscissa. The construction traces shows us that the southern wall was decomposed while finishing and the northern wall was decomposed in the half way and supported with these extra materials. Existing remains shows that the dome was lifted with four pillars and a tambour also the middle axles supported by the cradle vault and corners supported by the crossed vaults. Also half cylindrical building stones related to the pillars and bottom bases which can be thought used as a base and upside down little pillar headings have been found.

Little Basilica has passed two different phase of construction. As we can tell from the base traces of the building, the main site and the narthex has been planned together but only the main site has been finished and in the next phase the narthex with two side entrances and one front entrance has been added. Later on two side entrances has been locked by paving. We can think that two granite pillars which exist in narthex are not only giving monumental look to the entrance but also carries the roof.

Although, there is no certain findings to determine construction date of the little basilica the architectural structure of cross vaults and Grecian type closed cross plan style match up with that it has been built after the VIIIth century. That kind of plan style spread on very wide geography but shows local differences in details. Grecian type closed cross plan scale was very popular in the provinces, Anatolia and the Islands and has been used intensely until the XIIIth century.

Late period characteristic of oblong form which used in east and west part of the basilica and also brick built blind vaults specify Komnenos Period Architecture. The architectural materials which are found in the field such as headings and pedestals are not fitting the scales so we may think that those have been reevaluated as secondary materials.

Side Liman Bölgesi Kutsal Alanının Tarihsel Gelişimi İçinde Küçük Bazilika Yapısı ve Mimari Özellikleri

 LEYLA KADERLİ*

1. Giriş

Side Antik Kentinin Konumu ve Tarihesi

Akdeniz havzasında, antik Pamfilya bölgesinde bulunan Side, Antalya'nın doğusunda, kente yaklaşık 65 km uzaklıkta yer alan

Kuruluş tarihi MÖ 7. yüzyıl olan Side antik liman kenti, bölgede hüküm süren egemen güçlerin ve kültürlerin izlerini taşıyan, önemli bir arkeolojik yerleşim alanıdır.

bir liman kentidir. Kentin, adını antik ören yerindeki kabartmalarda sıklıkla tasvir edilen nar bitkisinden aldığı düşünülmektedir.¹

Kuruluş tarihi MÖ 7. yüzyıla kadar uzanan Side antik liman kenti, tarih boyunca bölgede hâkim olan egemen güçlerin ve kültürlerin izlerini taşımaktadır. Tüm Pamfilya bölgesinde olduğu gibi burada da,

* Y. Mimar- Arkeolog Dr. Leyla Kaderli, Erciyes Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, e-posta: drleylakaderli@gmail.com

¹ Nollé, 1993, s. 38; Hellenkemper-Hild, 2004a, s. 373.

Yunan, Roma ve Bizans kültürleri kesintisiz biçimde, birbiri ardına devam etmiştir. Gezgin ve coğrafyacı Strabon'a göre (MÖ 64-MS 24), Side MÖ 7. yüzyılda, Kyme'nin koloni şehri olarak kurulmuştur.² Ancak bölgede bulunan yazıtlar ve diğer belgelerden, kentin çok daha önce Anadolu halkları tarafından kurulduğu, Yunanistan ve Kyme'den gelen Helenlerin de onların dilini kabul ettiğini göstermektedir.³ Roma dönemine atfedilen kentin kuruluş mitolojilerinde, kentin kurucu tanrısı Apollon'un (*Apollon Sidetes*) yol göstericiliği ile burasının seçildiği ve yerleşildiği; Side'nin kent tanrıçası Athena'nın elinde kalkanla ve bereket sembolü nar ile betimlenmesinin ise Anadolu geleneklerinden doğduğu varsayılmaktadır. Side, MÖ 6. yüzyılda bütün Pamfilya bölgesiyle birlikte önce Lydia krallığının, daha sonra Perslerin egemenliği altına girmiştir. Kent MÖ 334'de Büyük İskender'e direnmeden kapılarını açmış, onun ölümünden sonra da Hellenistik dönem kralları arasında sürekli ihtilaf konusu olmuştur. MÖ 190'da Suriye kralı III. Antiokos ile Rodos donanması arasında Side önlerinde yapılan deniz savaşında, III. Antiokos'un yenilmesi ile bütün Pamfilya bölgesi Bergama krallığına geçmiştir. Bu krallık, bölgenin batı kesimine tümüyle hâkim olmuş, Side ve Aspandos ise bağımsız kalmıştır. Side'nin yükselişi bu dönemle birlikte başlamıştır; MÖ 2. yüzyılda Pamfilya'nın önemli kültür merkezlerinden biri olan Side, Akdeniz'in güneyindeki İskenderiye'yi örnek almış ve bu kentle ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. Ticaret yoluyla Akdeniz'in güneyinden gelenler bölgeye yerleşmeye başlamışlar; kültürlerini ve dini inançlarını burada da devam ettir-

Şekil 1. Side Yarımadası (Side Belediyesi Arşivi, 2004)

mişlerdir. Roma ve Helen dünyasında yaşanan politik karmaşalar ve belirsizlikler, korsanlığın Kilikya'dan Pamfilya'ya dek yayılmasına neden olmuş; kent, korsan malları satan bir pazara dönüşmüştür.⁴

İmparator Augustus döneminde (MÖ 27-MS 14) Galatya'ya bağlanan kent, MÖ 25 yılında yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. İmparator Neron'un zamanında (MS 54-68), Hz. İsa'nın havarilerinden Aziz Paulus, Hıristiyan dinini yaymak üzere çıktığı seyahatlerde Pamfilya'ya da uğramıştır. Neron'un ölümünden sonra yerine geçen Galba, Pamfilya'yı tekrar Galatya'ya bağlamışsa da, halefi Vespasianus bölgeyi Likya ile birleştirmiştir.

İmparator Hadrianus tarafından geçici olarak Senato'ya bağlanan Likya-Pamfilya Eyaleti, Marcus Aurelius zamanında (MS 161-180) kesin olarak bu erkin idaresine geçmiş ve bir prokonsüllük⁵ olmuştur.⁶ Side'deki imar faaliyetleri MS 2-3. yüzyıllarda bölgede politik açıdan istikrar ve denge sağlanması, yanı sıra tarım, denizcilik ve ticaretin gelişmesi ile birlikte önem kazanmıştır. Kentteki zengin zümreden birçok kişi, anıtların yapılmasına destek vermiş veya onarımlarına katkıda bulunmuştur.

Pamfilya, Likya ve Kilikya'daki ilk Hıristiyanlık faaliyetleri bölgede yaşayan Yahudi cemaatleri tarafından teşvik edilmiştir. Bu yüzden, Hıristiyanlık uzun süre Yahudiliğin bir mezhebi olarak görülmüştür. MÖ 140'da Side'de en az iki Yahudi cemaatinin olduğu belirtilmektedir.⁷ İlk dönemlerde fazla dikkat çekmemesine karşılık giderek yayılan Hıristiyanlık, Roma yönetimi ve pagan dinler için tehlike arz etmiş ve Hıristiyanlar katledilmeye başlanmıştır. Buna karşılık Hıristiyanlar da örgütlenerek gizli topluluklar kurmuş ve yeraltı toplantılarıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Pergeli Epidaurus, Pamfilya'nın bilinen ilk piskoposudur.⁸ MS 3. yüzyıldan itibaren, Pamfilya'da, Perge ve Side kentleri metropolitlik⁹ ve bunun sıralaması için birbirleriyle çatışmışlardır. İmparator Probus döneminden itibaren her iki kent de "Metropolis" ilan edilmiştir.

Side, Ephesos'ta MS 413'de ve Kalkedon'da MS 451'de toplanan konsüllerde Perge'den önce sıralamaya alınmıştır. Kent bu dönemde, büyük bir olasılıkla büyük ve zengin Pamfilya eyaletinin baş metropolitliği olmuştur.

² Strabon, 1993, s. 196.

³ Nollé, 1993, s. 46; tarihçi Arianos Side'ye yerleşen Kymelilerin bir süre sonra ana dillerini unuttuklarını ve bölgede anlaşılmayan bir dil konuştuklarını yazar. Kazılar sonucu bulunan Side dilindeki üç yazıt ve Side paraları üzerindeki yazılar bu tezi destekler.

⁴ Strabon, 1993, s. 664; Nollé 1993, s. 69; Mansel, 1978, s. 11.

⁵ Roma Senatosu tarafından atanan valinin (prokonsül, yani konsül vekili) yönettiği eyalet.

⁶ Nollé, 1993, s. 79; Bosch, 1957, s. 48; Mansel, 1978, s. 12.

⁷ Mansel, 1978, s. 13; Nollé, 1993, s. 162; Schultze, 1926, s. 189.

⁸ Hellenkemper-Hild, 2004a, s. 245: Ankara'da MS 314 yılında toplanan Synod'da (Dini Konsey) adı geçer.

⁹ Hıristiyan dininde bir bölgeden sorumlu piskoposluk veya başpiskoposluk makamı.

MS 12. yüzyıla kadar Pamfilya; Pamfilya I ve II olarak iki ayrı kilise eyaletine ayrılmıştır; Pamfilya I'in metropolisi Side'ydi. Side'ye; Aspendos, Dalisandos, Etenna, Isba, Korakesion, Karallia, Kasai, Kolybrassos, Kotenna, Manaua, Mylome, Orymna, Seleukeia (Lyrbe), Selge, Syedra ve Umanada bağlanmıştır.¹⁰

Bizans döneminde MS 5. ve 6. yüzyıllarda, kent tekrar canlanmıştır. Bu dönemde, kentin tiyatrosu açık hava kilisesine dönüştürülmüş,¹¹ tapınakların üstüne büyük bir bazilika, kentin kuzeydogusuna

ise piskoposluk sarayı, birçok kilise ve şapel inşa edilmiştir.¹² MS 14. yüzyılda Perge ve Side kentleri önemini tamamen yitirmiş, Attaleia (Antalya) her iki Pamfilya'nın da metropolisi olmuştur.

Side'nin, 7. yüzyılda geçirdiği büyük depremden sonra bir daha kendini toparlayamadığı ve MS 9. ve 10. yüzyıllarda Arap akınları sonunda terk edildiği görüşü hâkimse de, son araştırmalar ve yazılı belgelere göre, kent sakinlerinin daha sonra küçük bir topluluk olarak yaşamalarını devam ettirdikleri görülmekte-

dir.¹³ Side'deki Hıristiyan cemaatinin, varlığını MS 14. yüzyıla kadar sürdürdüğü düşünülmektedir.

Kentin kesin terk edilmiş tarihi bilinmemektedir, ancak limanın önemini yitirmesi ile birlikte ticaretin ve yaşam koşullarının zorlaşması, anıtların deprem ve saldırılar sonucu yıkılması, deniz aşırı yerlerden gelen salgın hastalıklar, vb. nedenlerin etken olması muhtemeldir. Side halkı, kent yakınındaki Manaua'ya (Manavgat) ve gelişmekte olan Attelea'ya (Antalya) göç etmiş olmalıdır.

2. Side Antik Kentinde Yapılan Çalışmalar

Side'ye ait ilk izlenimler ve belgeler, 1885'de K. G. Lanckoronski,¹⁴ 1811'de H. Rott¹⁵ ve 1812'de F. Beaufort¹⁶ tarafından yayımlanmıştır. V. Shultze'nin¹⁷ 19. yüzyılın başında yaptığı seyahatlerde edindiği izlenimleri anlattığı yayınlar, yapılan tespit ve belgelemeler açısından önemlidir. Ayrıca, Side yazıtlarını inceleyen George Bean'nin (1965-971),¹⁸ Clemens Emin Bosch'un (1946-1954),¹⁹ Johannes Nollé'nin (1993)²⁰ yayınları, konuyla ilgili ilk tarihsel belgelemelerdir. Side'de ilk bilimsel kazıyı yapan Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in²¹ ve onunla birlikte Bizans dönemi yapılarını inceleyen Prof. Dr. Semavi Eyice'nin²² çalışmaları bu konudaki ana kaynaklardır.

Şekil 2. Kutsal Alan, Büyük Bazilika (Side Belediyesi Arşivi, 2006)

¹⁰ Nollé, 1993, s. 133; Hellenkemper-Hild, 2004, s. 375.

¹¹ Mansel, 1964, s. 239.

¹² Eyice, 1960, s. 53-60.

¹³ Hellenkemper-Hild, 2004, s. 377.

¹⁴ Lanckoronski, 1890, s. 3, 125-152: Lanckoronski 1882'de Anadolu'da başladığı araştırma gezisi sırasında 1885 yılında Pamphylia bölgesine gitmiş ve çalışmalarını sürdürmüştür. Side'de Anıtsal Çesme dışında, Tiyatro ve arkasındaki Latrina'yı da (umumi tuvalet alanı) inceleyerek belgelemiştir.

¹⁵ Rott, 1908, s.64.

¹⁶ Beaufort, 1818 s. 137-162; Francis Beaufort, Frederiksteen firkateynine 1810'da komutan olarak atanmış, bu bölgedeki kıyıların haritasını çizmek ve portolanını yapmakla görevlendirilmiştir. Beaufort'un Akdeniz kıyılarında almış olduğu notlar, Karamania başlıklı kitabında yayımlanmıştır. Denizci olan Beaufort, hidrografi bilimini ilgilendiren çalışmalarının yanı sıra, büyük bir dikkatle arkeolojik kalıntıları, eski yazıtları da not ediyor, bunların resimlerini ve planlarını çiziyor, kopyalarını alıyordu. Karamania başlığı altında, Anadolu'nun güney kıyılarına ilişkin gezi kitabını da 1817'de yayımlamıştır, kitabın ikinci baskısı 1818'de yapılmıştır.

¹⁷ Schultze, 1926, s. 215-217.

¹⁸ Bean, 1999, s. 63-85.

¹⁹ Bosch, 1957, s. 38.

²⁰ Nollé, 1993, s. 6-195.

²¹ Mansel, 1958, s. 213-233 (Kitapta Şekil 2-5, Şekil 28-33); Mansel, 1964; Mansel, 1978. Kentteki kazı çalışmaları İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümü başkanı Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel başkanlığında 1946 yılında başlamış, 1948 yılında tiyatro ve etrafı temizlenmiş; mimari elemanlar, heykeller ve yazıtlar incelenip belgelenecek yayımlanmıştır. Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel, Türk Tarih Kurumu adına 1955-1965 yılları arasında Side'de kazılara devam etmiş, birçok yapıyı ortaya çıkarmış, tapınaklar ve bazilikada da çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar, Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından "Side Şehrinin Erken Hıristiyan ve Bizans Devirlerine ait Mimari Eserleri Hakkında bir Tetkik Denemesi" başlıklı doktora çalışmasında derlenmiştir.

²² Eyice, 1952, s. 1-62; Eyice, 1960, s. 52-63.

Prof. Jale İnan²³ ve Mimar Arkeolog Ülkü İzmirligil de,²⁴ Side'ye ilişkin bilimsel çalışmaları sonraki yıllarda devam ettirmişlerdir. Günümüzde bu çalışmalar, Eskişehir Anadolu Üniversitesi'nde görevli olan Prof. H. Sabri Alanyalı tarafından sürdürülmektedir.²⁵

Liman-Tapınaklar-Kutsal Alan bölgesinde gerçekleştirilen ilk ayrıntılı kazı çalışması 1946 yılında Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel tarafından başlatılmıştır. Bu çalış-

malar, 1946-1966 yılları arasında Arif Müfid Mansel ve Semavi Eyice tarafından incelenmiş²⁶ ve olanaklar elverdiğince alanda düzenlemeler yapılmıştır. Bu çalışmalar sırasında ortaya çıkartılan bazı küçük mimari buluntular Side Müzesi'ne teslim edilmiştir. Bunlar *ambon*-korkuluk parçaları, profilli mimari elemanlardır. Daha sonra 1990 yılı başlarında, Prof. Jale İnan ve Prof. Dr. Zeynep Ahunbay, alan dâhilinde limanda bulunan Apollon

Tapınağı'nın restorasyon projelerini yürütmüşlerdir. Apollon Tapınağı, Anastylosis Projesi kapsamında, Athena Tapınağına nazaran mimari buluntularının daha çok olması sayesinde kısmen ayağa kaldırılmış ve çevre düzenlenmesi yapılmıştır. Bu alandaki Büyük ve Küçük Bazilikalarda ve *Martyrion*'da²⁷ 2004-2006 yılları arasında Side Müzesi denetiminde tekrar çevre düzenleme ve araştırma-koruma çalışmaları gerçekleştirilmiştir.²⁸

3. Bizans Döneminde Side Bazilikaları

Side, bir yarımada üzerine kurulmuş olup kara ve deniz surları ile kuşatılmıştır (Şekil 1). Kent, yukarıda da belirtildiği üzere bu yarımada'nın uç kısmında yer alan önemli bir ticaret limanına sahiptir. Ana limanın kuzeyinde, daha çok geç dönemde -4. yüzyıldan sonra- kullanılmış bir de küçük liman yer almaktadır (Knoblauch, 1977). Hellenistik döneme tarihlenen deniz surları²⁹ büyük ölçüde yıkılmış olmasına karşılık, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemi kara surları³⁰ günümüze kadar ulaşmıştır. Deniz surları, Liman ve Kutsal Alanı *temenos*³¹ duvarı gibi çevreleyerek tapınak terasını oluşturmuştur.

Büyük Bazilika ve Martyrion

Roma döneminden sonra, erken Bizans döneminde de alanın kutsallığı sürdürülerek buraya büyük bir bazilika inşa edilmiş ve tapınaklar yeni anıtlarla birlikte tekrar düzenlenmiştir (Şekil 2, 3). Büyük Bazilika'nın pla-

nı, Athena ve Apollon Tapınaklarının yerleşim planı ve mimarisi göz önünde bulundurularak tasarlanmıştır (Şekil 3, 4). Büyük bir atriuma (avlu) sahip üç nefli bazilika; narteks ve eksonarteks (dış narteks), galeri, *pastophorion*³² bölümlerinden oluşmaktadır. Bazilikanın yan duvar aksları, tapınakların kuzey sütun akslarına göre tasarlanmış, nişli atriumun genişliği de buna göre boyutlandırılarak Athena Tapınağı çevrelenmiştir.

Büyük Bazilika'nın kuzey atrium bölümü, kuzey yan mekân ve *pastophorion*ların büyük bir bölümü günümüze dek korunmuştur. *Pastophorion*ların, yan neflerin orta akslarından girişi olup yapının doğu bölümünde çıkış kapıları bulunmaktadır (Şekil 4). Bu mekân, zaman içinde depo olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Bazilikanın güney cephesindeki on iki nişli yan beden duvarı ve nar-

teks yan mekânı, yapının geneline göre daha çok tahrip olmuştur. Burada yalnızca birkaç taş sırası okunabilmektedir. Nişlerde son yapılan düzenleme çalışmalarında oldukça renkli fresk izlerine rastlanmış, ancak kompozisyonları seçilememiştir. Güney narteksin yan mekânında ise, oldukça iyi korunmuş mozaik bir taban ortaya çıkarılmıştır. Kuzey yan beden duvarının batı bölümündeki pencere nişleri ile kuzey narteksinin yan mekânı iyi korunmuştur. Narteks yan mekânında ise, daha önce yapılan düzenleme çalışmalarında bulunan küçük mimari elemanlar depolanmıştır. Narteksin kuzeyinde yer alan yan mekânın duvar yükseklikleri ve üstteki kapı izlerinden Büyük Bazilika'nın galerili olarak planlanıp inşa edildiği anlaşılmaktadır (Şekil 5). Dışa taşkın *pastophorion*ların arasında kalan köşegen duvarlı apsis ve *synthronon*³³ bölümü belli bir yüksekliğe kadar koruna-

²³ İnan, 1965, s.1-9; İnan, 1975, s. 1-241, 345-366; İnan, 1984, s. 345-366.

²⁴ İzmirligil, 1983 s. 291-296; İzmirligil, 1984 s. 313-322; İzmirligil, 1985 s. 387-396; İzmirligil, 1986, s. 127-136;

İzmirligil, 1987, s. 165-172; İzmirligil, 1991, s. 259-264; İzmirligil, 1993, s. 243-252; İzmirligil, 2000, s. 335-344; İzmirligil, 2002, s. 267-282.

²⁵ Alanyalı, 2010, s. 436-452; Alanyalı, 2011, s. 521-544.

²⁶ Mansel, 1978, s. 121-141, 257-291.

²⁷ Bir din şehidinin mezarı/kutsal kalıntıları ya da Hıristiyanlığa ilişkin bir olayın geçtiği yere inşa edilen şapel ya da kilise; Hıristiyanlığın erken dönemine ait merkezi planlı yapı.

²⁸ Kaderli, 2009, s. 4-8.

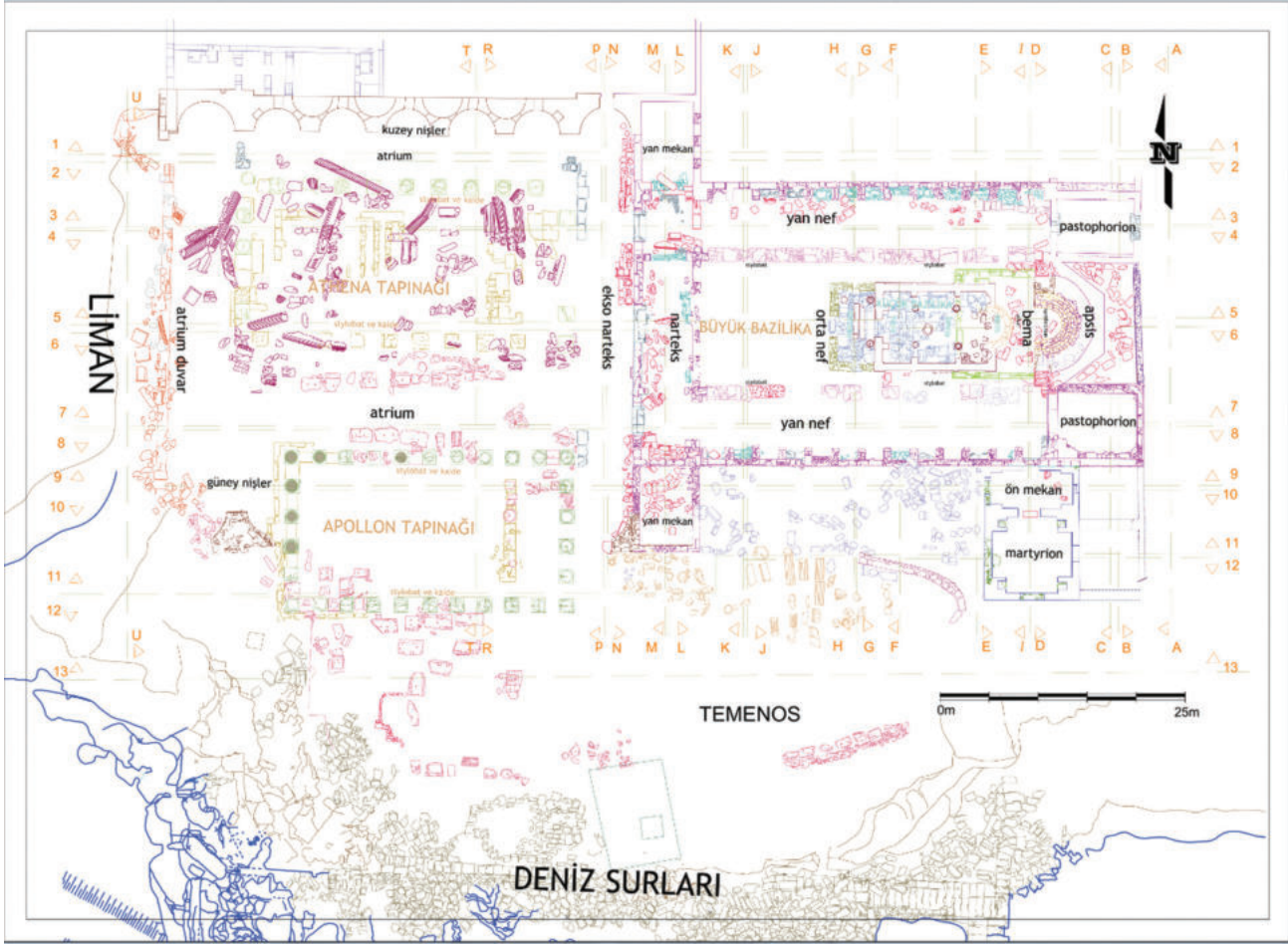
²⁹ Knoblauch, 1977, s. 8-15, s. 41-47; Mansel, 1978, s. 35-36.

³⁰ Mansel, 1978, s. 37-46.

³¹ Tapınağın inşa edildiği, duvarlarla çevrelenmiş kutsal alan.

³² Erken dönem kiliselerinde apsisle bitişik konumda bulunan ve kutsal eşyaların saklandığı oda.

³³ Erken dönem Bizans ve Doğu Avrupa kiliselerinde apsis kısmında yer alan, din görevlilerine ait oturma yerleri (<http://sanatsozlugum.blogspot.com.tr/2011/08/synthronon.html>).

Şekil 3. Kutsal Alan vaziyet planı (Kaderli, 2009)

Şekil 4. Side Limanı Kutsal Alan (Side Belediyesi Arşivi, 2006)

Şekil 5. Side Limanı Kutsal Alan, Büyük Bazilika kuzey narteksi (Side Belediyesi Arşivi, 2006)

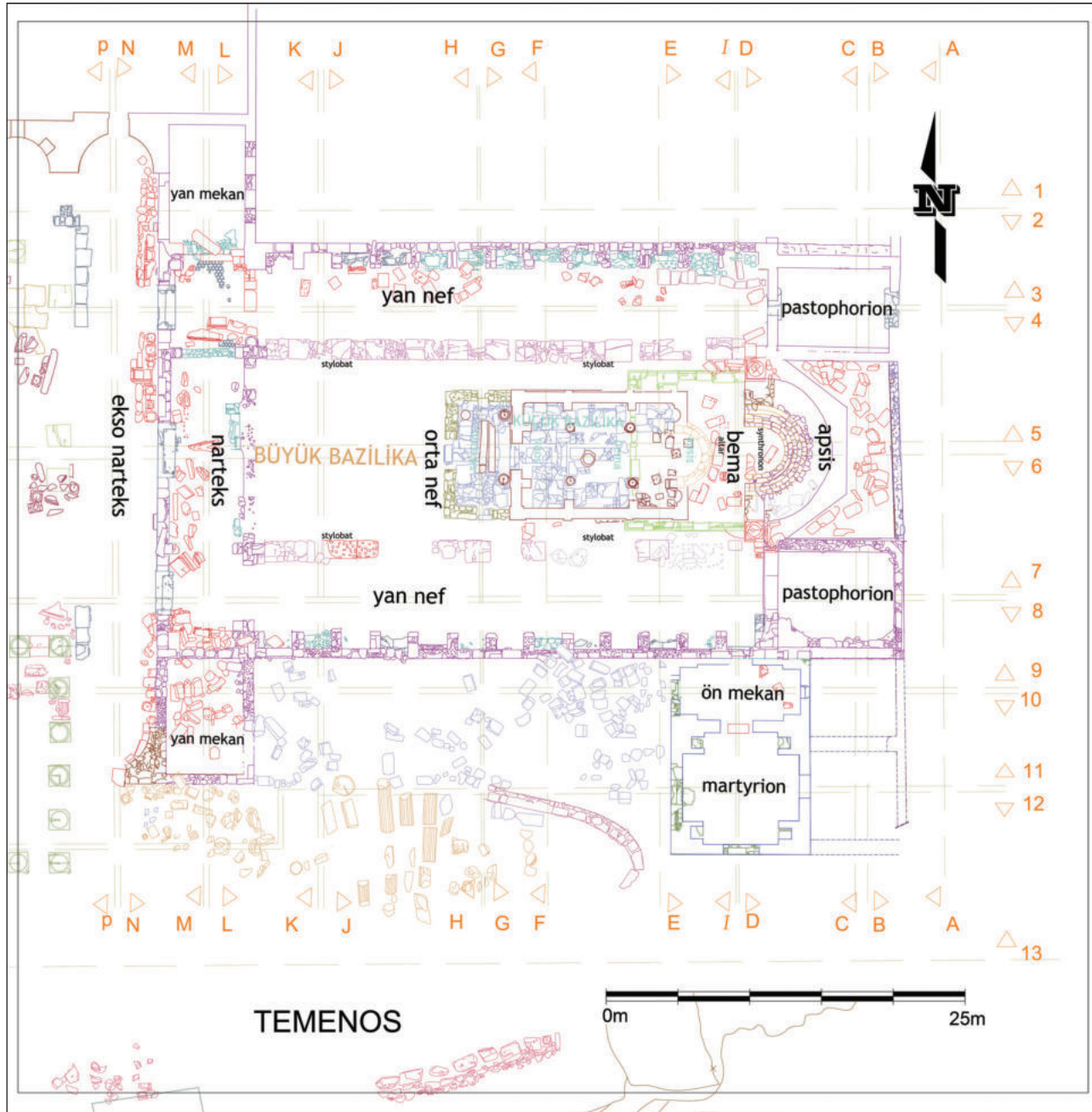
bilmiştir. Apsis duvarındaki ritmik delikler ve izlerden de anlaşılacağı üzere, bu bölüm belli bir yüksekliğe kadar mermer levhalarla, devamında mozaikle kaplanmıştır.

Büyük Bazilika'nın dış beden duvarları, yapının en son faal olduğu geç-orta Bizans döneminde tekrar güçlendirilmiş, anıtsal dış kapılar yapılmış, güney yan mekânın kapısı örülerek kapatılmış, narteksin içinde yeni mekânlar oluşturulmuş, narteks kuzey yan mekânı tekrar düzenlenerek buraya bir

gözetleme kulesi eklenmiştir. Dini yapılar, kale vb. savunma yapılarına dönüştürülmüştür (Şekil 4, 5, 6).

Martyrion, Büyük Bazilika'nın güneydoğu bölümüne doğrudan bağlanmıştır (Şekil 6). Bazilikadan daha geç bir döneme ait olduğu düşünülen iki bölümlü, beşik tonozlu ve merkezi kubbeli Martyrion, alandaki en iyi korunmuş yapıdır. Batı ve güney bölümündeki beden duvarları açılmış veya kısmî olarak sökülüştür; doğudakiler ise iyi durumdadır. Beşik tonoz-

lu ön mekânın batı bölümünde sonradan örülerek kapatılan bir ana giriş kapısı, doğu bölümünde ise pencereler bulunmaktadır. Kubbeli ana mekânda ise, kubbeyi taşıyan köşelerdeki ayakların içine açılmış dört niş ve mekânın üç tarafında; doğu, batı, güney cephelerinde geniş pencereler mevcuttur. Martyrion'un üst bölümündeki küçük kapı boşluklarından da anlaşıldığı üzere, yapı iki katlı olarak veya çatı arası da kullanılmak üzere tasarlanmıştır (Şekil 7).

Şekil 6. Büyük ve Küçük Bazilikaların planı (Kaderli, 2009)

Büyük Bazilika ve Martyrion'un, birçok onarım yaparak uzun süre kullanıldığı düşünülmektedir.³⁴ Pencere boşlukları, nişler, narteksin ve yan mekân duvarlarının örülerek kapatılması, Bazilikanın yapısal olarak da değişikliğe uğradığını gösteren önemli tespitlerdir. Sütun ve arşitrav gibi taşıyıcı ana mimari elemanların ören alanında bulunamaması, yapının kullanım dışı olduğu dönemde bu parçaların olasılıkla tekrar kullanılmak üzere alındığını

göstermektedir (Şekil 8). Günümüzde, alanda bulunan ve Büyük Bazilikaya ait olduğu düşünülen yapı taşlarıyla birlikte, başka yapılardan getirilen malzemelerin de tekrar kullanıldığı görülmektedir. Apsisi taşıyan anıtsal kemer taşıyan sütun ve sütun başlıkları vb. elemanlar, antik Roma mimarisinin özelliklerini taşımaktadır.

Side kentinin küçüldüğü ve önemini yitirmeye başladığı orta Bizans döneminin son evresinde,

Büyük Bazilika orta nefinin içine, iki *stylobat*'ın³⁵ arasında ve apsis aksında, kutsal *bema*'nın bir bölümünü içine alacak şekilde, kapalı Yunan haçı planlı küçük bir kilise inşa edilmiştir (Şekil 9).

Küçük Bazilika

Küçük Bazilika'nın Mimari Özellikleri: Yapı, Büyük Bazilika'nın iç mekânına inşa edildiği için bu adı almıştır. Küçük Bazilika da, Büyük Bazilika'da olduğu gibi, mevcut

³⁴ Kaderli, 2009, s. 98-101.

³⁵ Bir sütun dizisinin üzerine oturduğu, silme ile dekore edilmiş subasman, etek pervazi, stilobat.

Şekil 7. Martyrion üst kat "çatı"
(Kaderli, 2009)

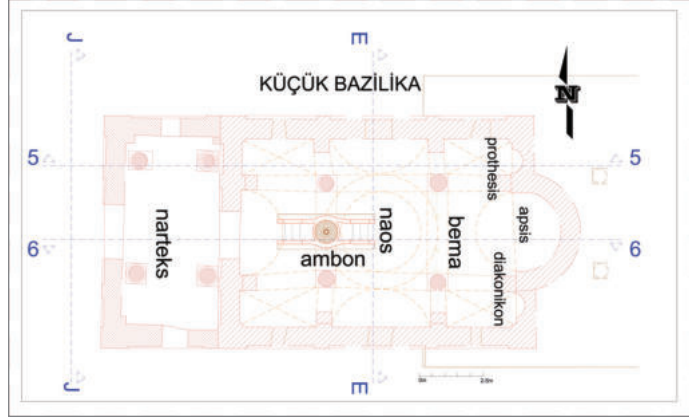
Şekil 8. Kutsal Alan Büyük Bazilika bema bölümü
(Kaderli, 2006)

Şekil 9. Kutsal Alan Küçük Bazilika
(Side Belediyesi Arşivi, 2006)

Şekil 10. Küçük Bazilika apsis-bema mekânları (Kaderli, 2006)

Şekil 11. Küçük Bazilika plan (Kaderli, 2009)

yapının planı değerlendirilip malzemeleri kullanılarak tasarlanmıştır. Büyük Bazilika'nın beması gerekli düzenlemelerle dönüştürülmüş, kullanılabilir yapı taşları ile ambon, başlık ve korkuluk gibi dekorasyon malzemeleri tekrardan kullanılmıştır. Büyük Bazilika'ya ait, diğer strüktürel sütun, arşitrav ve sütun başlığı gibi mimari elemanların eksikliği; Büyük Bazilika'nın çöküş evresi ile Küçük Bazilika'nın yapımı arasında bir zaman dilimi olduğunu ve bu dönemde, yapıya ait taşların başka yerlerde kullanılmak üzere alanın dışına götürüldüğünü düşündürmektedir (Şekil 10).

Küçük Bazilika'nın plan boyutu apsis ve narteks dâhil, 18,5 m x 9,08 m olup 1/2 oranındadır. Ana yapı naosunun ölçüleri; 12,25 m x 9,08 m ve 4/3 oranında, narteksin ise 4,5 m x 9,08 m ve 1/2 oranındadır (Şekil 11). Yapının yan beden duvarlarının yaklaşık 7 m yükseklikteki kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu duvarlardaki iki alçak kemerin tepe noktası 3,88 m, ortadaki yüksek kemerinki ise 5,32 m'dir. Orta kemerin kilit taşı orta aks seviyesi muhtemelen 7,08 m'dir. Yapının

belli oranlar gözetilerek planlandığı, cephe düzenlerinde ve yüksekliklerde de bunlara sadık kaldığı düşünülmektedir.

Küçük Bazilika'nın yan beden duvarlarının büyük bir bölümü, ancak kemer üst seviyesinde günümüze kadar gelebilmiştir; apsis ve narteks ise, yalnızca plan olarak okunabilmektedir (Şekil 11). İçte ve dışta pilastır-duvar ile güçlendirilmeye çalışılan yapıda, daha inşaat aşamasında bu kısa destekler iç naos bölümünde yetersiz görülüp ek duvarlar yapılmıştır. Naosta bulunan birkaç haç kabartmalı başlığın, orta kubbeyi taşıyan dört ana sütuna ait başlıklar olduğu düşünülmektedir. Orta mekânda, dört sütunun taşıdığı ve kasnaklı olduğu düşünülen kubbeyi; orta akslarda beşik tonozların, köşelerde ise çapraz tonozların desteklediği, mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Sütunlara ilişkin buluntular; yarım silindirik yapı taşları ve kaide olarak kullanıldığı düşünülen ve bu ölçülere uyan sütun tabanları ile ters çevrilmiş küçük sütun başlıklarıdır. Silindirik yapı taşları ve sütun tamburlarının üst üste konularak bir sütun dizisi

oluşturulduğu varsayılmaktadır.

Girişe sonradan eklenmiş olan narteks bölümü, yapıdan neredeyse tümüyle ayrılmıştır. Ancak *in situ* taş izlerinden (pilastır veya duvar çıkıntıları gibi) ana yapının tasarım tekniğinin devam ettirildiği gözlemlenmektedir. Bu mekânda; iki mermer kaide, iki granit sütun, kaide olarak kullanıldığı varsayılan 0,66 m kalınlığında, üzerinde yazıt bulunan mermer bir sütun parçası ile ters çevrilmiş mermer bir Korint başlığı bulunmuştur (Şekil 12).

Ana mekânın kuzey ve güney duvarları dışa taşkın üç adet kör kemerle geçilmiş, bunlar içte pilastırlarla güçlendirilmiş, kemerlerin ortasında ince uzun pencere boşlukları bırakılmıştır (Şekil 9). Beden duvarlarında ortadan üç sıra tuğlayla hatlı geçirilmiştir. Kör kemerlerin ayakları ve pilastır gibi dışa taşkın eğrisel kemer bölümleri, tuğlayla dışa kademeli olarak örülmüştür.

Yarım daire şeklinde dışa taşan apsinin her iki yanında, duvar içinde nişler yer almaktadır. Ana mekânın (naos) zemin döşemesi büyük, sert kireç taşı levhalarla oluşturul-

Sekil 12. Küçük Bazilika narteks (Kaderli, 2006)

Sekil 13. Side Kutsal Alan Küçük Bazilika (Kaderli, 2009)

muş, yalnızca bema bölümü Büyük Bazilika'nın beması kullanıldığından, değiştirilmemiştir. Küçük Bazilika'nın duvarlarında devşirme malzeme ile kaba yonu kireç taşı ve tuğla birlikte kullanılmıştır. Tuğlalar, hatıl hizalarında ve kemerlerde daha çok kullanılmıştır. Beden duvarlarının içinde kalan boşluklar, yer yer ahşap hatılların da kullanılmış olduğunu göstermektedir (Şekil 12).

Küçük Bazilika'nın kuzey ve güney duvarlarında yer alan orta sağır kemerin, iki yan kemere göre yükseltilerek ortadaki beşik tonozlu kırma çatının ana akstaki kol ile birleştiği, benzer örneklerde olduğu gibi haç planının tekrar vurgulandığı düşünülmektedir (Şekil 11, 13). Sütun kaide yerlerine ve yapı izlerine göre, bazilikanın 3,9 m çapında bir kubbesi ve kasnağı olması muhtemeldir.

Sekil 14. Side Kutsal Alan Büyük ve Küçük Bazilikalar (Side Belediyesi Arşivi, 2006)

Küçük Bazilika, orta Bizans döneminin erken ve geç evrelerinde ayrı ayrı yapım aşamalarından geçmiştir. Yapının temel seviyesindeki izlerden görülebildiği kadarıyla; önce ana mekân ve narteks birlikte planlanmış, ancak önce naos inşa edilmiş, daha sonra yandan

iki ve önden tek girişi olan narteks bazilikaya eklenmiştir (Şekil 14). Bu iki yan giriş, daha sonra örülerek kapatılmıştır. Narteks ön girişinde bulunan iki granit sütunun yapıya anıtsal bir giriş sağladığı, aynı zamanda çatıyı da taşıdığı düşünülmektedir (Şekil 12, 14).

4. Kapalı Yunan Haçı Plan Tipinin Gelişimine İlişkin Değerlendirmeler

Erken Bizans döneminde, kilise yapımı ekonomik açıdan ağırlıklı olarak imparator ve ailesiyle az sayıdaki yüksek rütbeli din adamının uhdesinde olan bir imar faaliyeti

iken; orta ve geç Bizans döneminde idari sistemdeki değişiklikler ve güçlü aristokrat ailelerin ortaya çıkmasıyla bu zümreler de dini yapılar inşa ettirmişlerdir. Bunun

sonucunda, önceki devirlere kıyasla daha küçük ölçekte, ancak daha çok sayıda kilise yapılmıştır.³⁶

Kapalı Yunan Haçı planına sahip yapılarda;³⁷ köşe odaları

³⁶ Dönem itibarıyla ekonomik açıdan çok büyük sorunlar yaşanmamasına karşılık, siyasi ve askeri sorunlar özellikle kent dışındaki manastırların korunmasını zorlaştırmıştır. Özellikle bu dönemde hayata geçirilen yeni eyalet orduları ve tımar uygulamaları sonucunda, gittikçe güçlenen taşralı bir aristokrat sınıf doğmuş; bu zümre başkentte de saygı görmek ve toplum içerisinde bir yer edinmek için kendi adlarıyla anılan dini yapılar inşa ettirmeye başlamıştır. Bundan dolayı, en erken örneği Konstantinos Lips Manastır Kilisesi'nde görüldüğü üzere; bu dönemde inşa edilen ve zamanımıza kadar gelebilen kiliselerin büyük kısmı manastır kiliseleridir. Sayıları yüzleri bulan ve çoğu ekonomik sıkıntı çeken manastırlar, umutsuzca zengin sınıflardan yardım ummaktaydılar. Ancak yeterince güçlü olan kişiler, bir manastıra yardım etmek yerine, adlarına yeni bir manastır kurmayı tercih etmişlerdir (Mango, 2007, s. 119-138; Çetinkaya, 2000, s. 10-17).

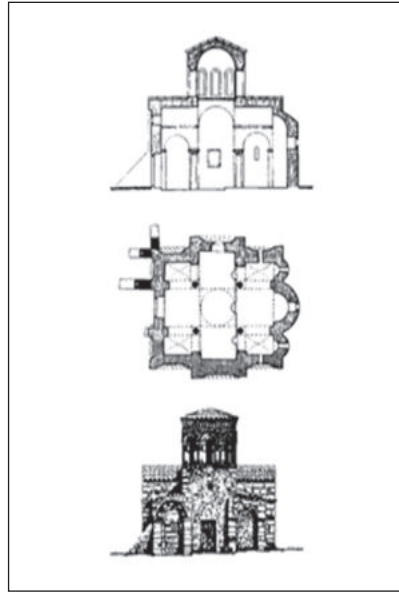
³⁷ Eyice, 1963, s. 81-83.

ve özellikle üst katlar, aristokrat sınıfının talep ettiği “ayrıcılık” ve “kişiyeye özel” ibadet mekânları sağlamakla birlikte, bu plan tipinin kullanılması konusunda bir genelleme yapılamaz. Kapalı Yunan Haçı plan tipi yalnızca İstanbul’da değil, eyaletlerde de yüzyıllar boyunca kullanılmış, Kapadokya gibi kaya oyma kiliselerin olduğu bir bölgede bile bu plan taklit edilmiştir. Kapalı Yunan Haçı plan tipi küçük bölgesel farklılıklar dışında; Makedonya’dan Yunanistan’a, Bulgaristan’dan Ukrayna ve Rusya’ya, hatta Güney İtalya’ya kadar genişleyen bir uygulama alanı bulmuştur. Çıkış yeri ve kökeni belirlenemese de, Kapalı Yunan Haçı tüm orta Bizans döneminin tek hâkim plan tipi olmuştur.³⁸ Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselere örnek olarak, İstanbul’daki Bodrum Mesih Paşa Camii (Myrelaion Kilisesi),³⁹ Fenâri İsa Camii Kuzey Kilisesi (Theotokos tou Libos ya da Konstantinos Lips Manastır Kilisesi),⁴⁰ Vefa Kilise Camii (Aziz Theodoros Kilisesi)⁴¹ örnek gösterilebilir. Girit Adası ve diğer Yunan adalarında da, günümüze kadar ulaşmış, daha küçük ölçekte birçok kilise ve şapel bulunmaktadır (Şekil 15, 16).⁴²

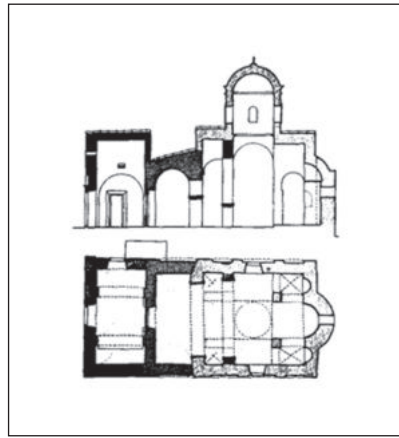
Kapalı Yunan Haçı plan tipi büyük kiliselerin yapımına imkân vermemiştir. Bu plan tipindeki kiliselerin dış cephelerinin daha hareketli olmasına karşılık, tasarımları daha ziyade iç mekâna dönüktür. Orta Bizans döneminde büyük kiliseler, birden fazla kilise yapısının bitişik düzende inşası ile gerçekleştirilmiştir. Bunlara örnek olarak, Zeyrek Camii (Pantokrator Kilisesi)⁴³ ve Fenâri İsa Camii gösterebilir.

Kapalı Yunan Haçı planında, haçı oluşturan kollar beşik tonoz-

Kapalı Yunan Haçı plan tipi yalnızca İstanbul’da değil, eyaletlerde de yüzyıllar boyunca kullanılmış, Kapadokya gibi kaya oyma kiliselerin olduğu bir bölgede bile bu plan taklit edilmiştir.

Şekil 15. Girit Ajjos Dimitrios, (Borboudakis-Gallas-Wessel, 1983)

Şekil 16. Girit Ajjos Georjios, Kalamas, (Borboudakis-Gallas-Wessel 1983)

lar veya kubbelerle desteklenmiş; köşelerdeki bölümler ise, çapraz veya yelken tonozlarla örtülmüştür. Ortadaki kubbe yüksek bir kasnak üzerinde ve çok pencereci bir biçimde tasarlanmıştır. Kare içinde haç kurgusu, aynı zamanda cephenin biçim ve düzenine de yön vermiştir. Üst örtüyü taşıyan sütun ve destekler ana iskeleti oluşturmakta, yapılar duvarlar olmaksızın da ayakta durabilmektedir. Bu açıdan; yapının ana taşıyıcıları ve örtüleri, dış cephenin düşey bölümlerini oluşturmakta, bu alanlara da mimari bir düzen içinde kapı ve pencereler yerleştirilmektedir. Genel olarak Kapalı Yunan Haçı plan tipi, dönemlere göre gelişim ve farklılık gösterse de, yapının ana formu değişmemektedir. Bazilika tipi plandan merkezi plana geçiş olsa da, çatı örtü düzeni bazilika planlı yapılarla benzerdir. Ancak, bu plan tipinin değişik örneklerinde bölgesel farklılıklar görülmektedir.

Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler; kubbenin duvarlara oturduğu, köşe duvarı ya da sütunlarla desteklendiği tipler olmak üzere üç farklı şekilde adlandırılmıştır. Bunlardan, kubbenin köşe duvarlarıyla desteklendiği yapıların daha erken, sütun ya da payelerle desteklenenlerin ise daha geç dönemde inşa edildikleri iddia edilmiştir.⁴⁴

Bu mimari planlama tipini haiz İstanbul’daki erken Bizans dönemi kiliselerinde; apsis cepheleri içten yuvarlak, dıştan köşeli formdadır. Bunlara örnek olarak, adları yukarıda da zikredilen Atik Mustafa Paşa Camii (1059), Fenâri İsa Camii (907), Bodrum Mesih Paşa Camii (920-922), Eski İmaret Camii (1081-1118) gösterilebilir. Daha sonraki dönemlerde apsisteki köşe sayısı artmaktadır. Ancak bu çıkarım, Anadolu’daki kilise

³⁸ Eyice, 1949, s. 42-45; Eyice 1980, s. 114-117; Krautheimer, 1986, s. 340; Mango, 1975, s. 194-208; Pekak, 2008, s. 93, 94.

³⁹ Müller-Wiener, 2002, s. 103; Mango, 1975, s. 203; Krautheimer, 1986, s. 356-358.

⁴⁰ Müller-Wiener, 2002, s. 126; Freely, Çakmak, 2005, s. 145; Krautheimer, 1986, s. 358; Mango, 1975, 206, s. 215; Eyice, 1963, s. 51.

⁴¹ Müller-Wiener, 2002, s. 193, 202; Freely, Çakmak, 2005, s. 171-173; Krautheimer, 1986, s. 294; Mango, 1975, s. 275, 294.

⁴² Gallas, Wessel, Borboudakis, 1983, s. 293, 298.

⁴³ Müller-Wiener, 2002, s. 209; Freely, Çakmak, 2005, 75; s. 294; Mango, 1975, s. 243.

⁴⁴ Eyice, 1952a, s. 484; Eyice 1980, s. 116.

örnekleri için geçerli değildir.⁴⁵ Apsislerdeki çokgen form, 12. yüzyıl ortaları ve sonraki dönemlere ait bir özellik olarak algılanmaktadır.

Ana apsisin her iki yanındaki *Prothesis ve Diakonikon*⁴⁶ hücreleri ve apsisin duvar içine gömülmesi bir erken dönem özelliği olarak kabul edilmektedir (Karaman Fisandon Kilisesi⁴⁷ ve Kapadokya Ala Kilise⁴⁸ örnek gösterilebilir). Bu planlama tipi, Karaman Karadağ bölgesindeki yapılarda da sık görülmektedir. Kuzeye eklenen apsis ile farklı bir plan tipi oluşturulmuştur. Bu plan tipindeki dini yapıların en güzel örneklerine Ermeni mimarisinde rastlanmaktadır; 639-640 yılları arasında inşa edilen Kars'taki Mren Katedrali⁴⁹ bu planı haiz en önemli yapılardan biridir. Daha sonraki dönemlerde bu plan tipinin yayılmasını takip etmek güçleşmiştir.

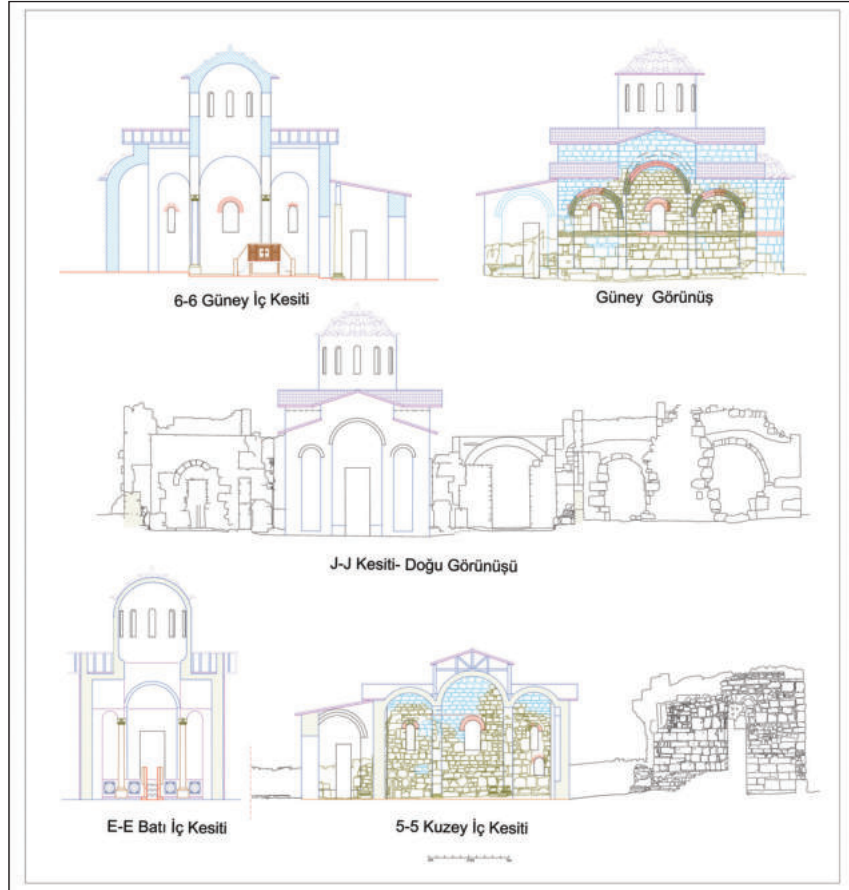
Ancak, yapılan en son araştırmalara göre Türkiye'deki Bizans eserleri arasında bu plan tipinde inşa edilmiş en eski yapının, Tirilye Fatih Camii olduğu belirlenmiştir (Şekil 17); 1799 yılına tarihlenen yapının Bizans dönemindeki adı ve ithaf edildiği kişi bilinmemektedir.⁵⁰

Daha sonraki dönemdeki mezhep kavgaları, Ortodokslukta "İkonoklazm" yani İkonakırcılık olarak bilinen ve yalnızca pagan dinin simgelerini değil, Hıristiyanlığa ait tasvirleri de dine aykırı bulan bir akım doğurmuştur. MS 6.-7. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan İkonakırcılık dönemi, sanat eserlerinin büyük ölçüde zarar görmesine neden olmuştur. Dini inanın yansımaları olan freskler, ikonalar vd. tahrip edilmiş veya üzerleri beyaz badanayla kapatılmıştır.

Diğer yandan aynı dönemlerde, Yunanistan'da her iki çeşit kapalı Yunan haçından doğmuş, ancak zaman içerisinde Aynaroz tipi ola-

Şekil 17.
Tirilye Fatih
Camii
(Kaderli, 2007)

Şekil 18. Side Küçük Bazilika restitüsyon, kesit ve görünüşler (Kaderli, 2009)

rak adlandırılan, bemanın kuzey ve güney duvarlarının birer apsis gibi dışarı taşmasıyla şekillenen yeni bir plan tipi ortaya çıkmıştır. Side Küçük Bazilika'nın (Şekil 10, 11,

13), kuzey ve güney cephelerinde böyle bir dışarıya taşma olmamakla birlikte; *bema* önünde, batı cephesinde kuzeydeki duvar içerisinde çözülmüş bir niş görülmektedir.

⁴⁵ Anadolu'da bazı erken dönem kiliselerinde, bölgesel bir özellik olarak (örneğin Kapadokya'da Sivrihisar Kızıl Kilise, Eski Andaval Kilisesi) beşgen planlı apsis görülmektedir. İstanbul'daki kiliseler için dile getirilen çokgen planlı apsislerin orta Bizans döneminden sonra görüldüğü tezi, Anadolu için geçerli değildir.

⁴⁶ Ana apsisin iki tarafında yer alan hücreler: Kuzey tarafında yer alan "prothesis" ayin esnasında kullanılan kutsal eşyaların korunduğu bir mekandır; güneydeki "diakonikon" hücrelerinde ise, ayin esnasında kullanılan giysi ve kitaplar yer almaktadır.

⁴⁷ Eyice, 1971, s. 84-85, Şekil 220-228.

⁴⁸ Eyice, 1971, s. 84-85.

⁴⁹ Krautheimer, 1986, s. 325; Mango 1975, s. 186.

⁵⁰ Pekak, 2009; Mango, 1975, s. 176.

⁵¹ Eyice, 1952, s. 479.

Güneydeki bölüm çok tahribata uğradığından, buradaki nişin varlığı yalnızca olasılık dâhilindedir. Bu tür nişlerin liturjik bir seremoninin parçası olduğu düşünülmektedir.

Bizans kiliselerinde, narteks döşemesinin altına lahit yerleştirmek ve üzerini taş levhalarla örtmek bir gelenektir; İstanbul'daki örneklerinden biri de Fenâri İsa Camii'dir. Bizans dönemi kiliselerinin birçoğu doğal felaketler, onarım ve değişiklikler nedeniyle asıl görünümlerini yitirmiştir. Örneğin, orta Bizans dönemi yapılarının kuzey ve güney duvarlarındaki geniş üçüz pencereler, yapıların büyütülmesine ve değişiklik yapılmasına olanak tanımıştır. İstanbul'daki Kalenderhane Camii ve benzer şekilde Atik Mustafa Paşa Camii gibi başlangıçta basit bir plan tipine sahip olan yapılar, zaman

içerisinde yapılan birçok eklentiyle değişikliğe uğramıştır.

Bununla beraber ayinlerin ve dini uygulamaların değişmesi, anıtsallık ve görselliğe ağırlık veren uygulamaların yerini, daha çok iç mekâna yönelik tasarımların alması ve ayinlerin bir kısmının yalnızca din adamlarına özel hale gelmesiyle, bu yönelimin mimarideki yansımaları görülmeye başlanmıştır. Bu şekilde düzenlenen planlar, daha çok manastır kiliselerinde kullanılmıştır.

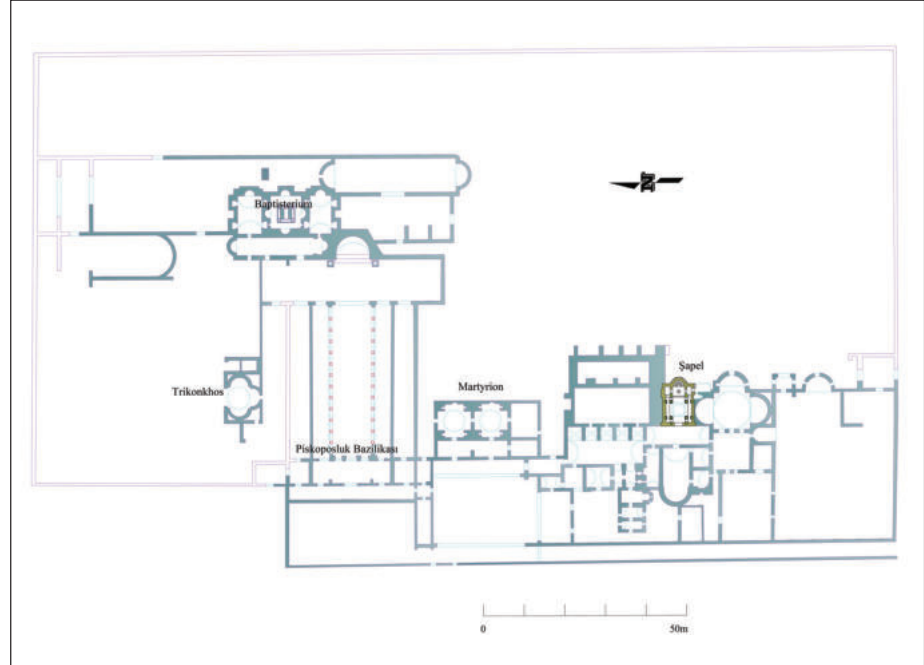
Nitekim daha önceleri apsis önünde yer alan sunak masasının cemaat tarafından görülmesini engellemeyecek yükseklikteki taş korkuluk levhaları (*templon*), üzeri Hz. İsa'nın hayatından sahnelerin yer aldığı, dini bayramların ve azizlerin tasvir edildiği bir duvara

(*ikonostasis*) dönüşmüştür. Bu dönüşümün kesin tarihi belli değildir. MS 10. yüzyıldan başlayıp Bizans'ın son dönemine kadar devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde başkentteki yapılar arasında ne tür bir templonu olduğu bilinen tek örnek, Pantokrator Manastır Kilisesidir. Ancak genel kanı synthronun bu dönemde ortadan kalktığı yönündedir.

İç mekânlardaki hafiflik duygusu, gök kubbenin erişilmezliği, yalın ince sütunlar, erken Bizans döneminin ağır ruhani ortamından uzaklaşıp cemaati kucaklama, bir yere ait ya da onun parçası olma duygusunu vermektedir. MS 11. yüzyıl ile birlikte dış formlarda genel anlamda çok değişikliğe gidilmemiş, cephelere kör kemerler, nişler ve tuğladan yapılan geometrik sembollerle hareketlilik kazandırılmıştır.

5. Side Piskoposluk Sarayı ve H Yapısı

Roma döneminde oldukça gelişmiş bir liman kenti olan Side, daha sonraki çağlarda hızla Hıristiyanlık dinini ve düzenini benimsemiştir. Side'nin adı ana kaynaklarda⁵⁶ 10. yüzyıla kadar geçmekte, Metropolis olarak da 1400'lü yıllara dek zikredilmekte; ancak bundan sonra adı yalnızca kilise kayıtlarında geçmektedir.⁵⁷ Bizans döneminde rağbet gören bir yerleşim olan Side, bir piskoposluk merkezi idi ve kentte bu kuruma ait büyük bir saray⁵⁸ bulunmaktaydı (Şekil 16). Saraya ait yapı topluluğunun içinde, dikdörtgen planlı, dört sütunlu, kubbeli ve Kapalı Yunan Haçı planlı küçük bir şapel de yer almaktaydı (Şekil 18).⁵⁹

Şekil 18. Piskoposluk Sarayı plan ve Küçük Şapel (Dai, 1970)

⁵² Müller-Wiener, 2002, s. 153; Freely, Çakmak, 2005, s. 195; Krautheimer, 1986, s. 294; Mango, 1975, s. 249.

⁵³ Müller-Wiener, 2002, s. 82; Freely, Çakmak, 2005, s. 145; Krautheimer, 1986, s. 295.

⁵⁴ Müller-Wiener, 2002, s. 209; Freely, Çakmak, 2005, s. 175; Krautheimer, 1986, s. 334; Mango, 1975, s. 243.

⁵⁵ Mathews, 1980, s. 109.

⁵⁶ Mansel 1978, s.18-19; Eyice 1952, s. 9; Nollé, 1993, s. 142; Hellenkemper-Hild, 2004a, s. 116-138; Bean 1999 s. 68.

⁵⁷ Hellenkemper-Hild, 2004a, s. 377.

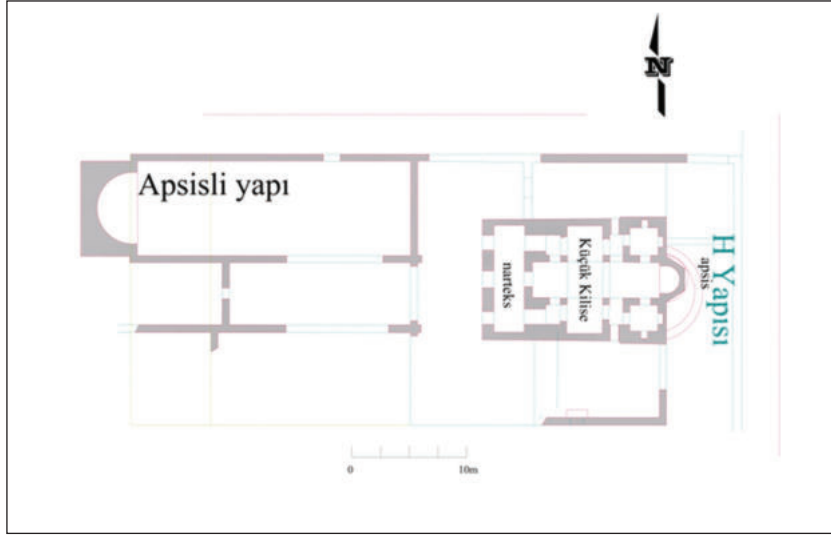
⁵⁸ Mansel, 1978, s. 267; Dai, 1970, s. 10-45.

⁵⁹ Mansel, 1978, s. 275; Eyice, 1963, s. 82; Dai, 1970, s. 33-38.

⁶⁰ Mansel, 1978, s. 257-291; Dai, 1970, s. 52-60; Eyice, 1952, s. 17-46; Eyice, 1960, s. 53-60.

H Yapısı

Kentte, Bizans dini mimarisine ait farklı ölçeklerde birçok yapı olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmı tanımlanmıştır.⁶⁰ Küçük Bazilika'nın mimarisine en yakın bir diğer örnek, Side'nin kuzeydoğusunda, Piskoposluk Sarayı yakınındaki H yapısıdır (Şekil 19).⁶¹ Yine bazilika olduğu düşünülen büyük apsisli yapının içine küçük, Kapalı Yunan Haçı planlı bir kilise inşa edilmiştir. Yapının dışa taşan köşegen apsis bölümü ve kareye yakın köşe odaları, üç girişli narteks bölümünün orta Bizans dönemine ait erken örneklerden birisi olduğunu düşündürmektedir.

Şekil 19. H Yapısı (Kaderli, 2009)

6. Tarihleme ve Sonuç

Küçük Bazilika'nın yapım tarihi için kesin bir veri olmamakla birlikte, yapıdan elde edilen mimari buluntular, MÖ 8. yüzyıldan sonra daha yoğun bir şekilde kullanılan çapraz tonozlu Kapalı Yunan Haç plan tipini ve mimari özelliklerini işaret etmektedir. Bu plan tipi geniş bir coğrafyaya yayılmış olup detaylarda yerel farklılıklar göstermektedir; taşrada, Anadolu ve Ege Adalarında oldukça rağbet görmüş ve 13. yüzyıla kadar sıklıkla kullanılmıştır.

İstanbul'da yapım tarihi kesinleşmiş Kapalı Yunan Haçı planlı yapılar ile karşılaştırıldığında, Kü-

çük Bazilika ölçek olarak mütevazı ve mimari olarak çok daha yalındır. İstanbul'da bu dönem kiliselerine özgü bir tasarım olan, taşıyıcı elemanların dış forma yansımaları burada da uygulanmış, ancak kemer alınlıklarındaki sıra pencereler yapılmamıştır. İstanbul ve Anadolu'daki Bizans kiliselerinde sonradan yapılmış narteksler oldukça yaygındır.⁶² Küçük Bazilika'da da narteksin sonradan eklenmiş olduğu, ancak ilk başta kilise ile birlikte planlandığı yapının temel izlerinden anlaşılmaktadır. Yalnızca alt duvar sırası kalmış olan narteksin üst örtüsünün kubbeli

mi olduğu yoksa kırma çatı ile mi kapatıldığını saptamak güçtür. Ancak yan cephedeki hareketliliğin ve pilastırların, burada da devam ettiği görülmektedir. Bazilikanın doğu ve batı bölümünün uzun dikdörtgen formu, geç dönem mimarisine has bir özelliktir; tuğla ile vurgulanan kör kemerler ise, özellikle Komnenoslar dönemi mimarisine özgüdür (Şekil 18).⁶³ Sit alanında bulunan başlık ve kaide gibi mimari elemanların ölçek olarak buraya uymadığı, ikincil malzeme olarak tekrar değerlendirildiği düşünülmektedir.

⁶¹ Mansel, 1978, s. 285; Ruggieri, 1991, s. 242; Eyice, 1963, s. 82.

⁶² Fenâri İsa Camii, Eski İmaret Camii, Zeyrek Kilise Camii, Kalenderhane Camii, Vefa Kilise Camii, Fethiye Camii'nin narteksleri sonradan inşa edilmiştir. Palaiologoslar döneminde eklendikleri için niş, kemer gibi cephe hareketlilikleri çok kademelidir. Bazıları iki katlı nartekse sahiptir.

⁶³ Eyice 1949, s. 44; Eyice 1969, s. 354; Gallas, Wessel, Borboudakis, 1983, s. 37, 243.

KAYNAKLAR

- 1- Alanyalı, H. S., 2010, "Side Tiyatrosu ve Çevresi Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XXXII, TTK, Ankara, s. 436-452.
- 2- Alanyalı, H. S., 2011, "Side 2010", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XXXIII, TTK, Ankara, s. 521-544.
- 3- Bean, E. G., 1999, *Eskiçağda Güney Kıyıları*, çev. İ. Delemen, S. Çokay, Arion Yay., İstanbul.
- 4- Beaufort, F., 2002, *Karamanya*, çev. A. Neyzi, D. Türker, Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- 5- Bosch, E. C., 1957, *Pamphylia Tarihine dair Tetkikler, I. Sayı: Antalya Bölgesinde Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayını, V. Seri, no.17, Ankara.
- 6- Dai, A., 1970, *Side Piskoposluk Sarayı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- 7- Eyice, S., 1949, "İznik'te bir Bizans Kilisesi", *TTK Belleten*, c. XIII, sayı 49, s. 37-51.
- 8- Eyice, S., 1952a, "Amasra Büyükkadısı'nda bir Bizans Kilisesi", *TTK Belleten*, c. XV, sayı 60, s. 469-491.
- 9- Eyice, S., 1952, *Side Şehrinin Erken Hıristiyan ve Bizans Devirlerine ait Mimari Eserleri Hakkında bir Tetkik Denemesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- 10- Eyice, S., 1960, "Side'nin Bizans Devrine ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değerleri", *V. Türk Tarih Kongresi 12 17 Nisan 1956, Ankara*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 53-60.
- 11- Eyice, S., 1963, *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayın no. 1587, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- 12- Eyice, S., 1969, "Trakya'da Bizans Devrine ait Eserler", *TTK Belleten*, 131, c. XXXIII, sayı 131, s. 325-358.
- 13- Eyice, S., 1971, *Karadağ ve Karaman Çevresinde İncelemeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayın no. 999, Baha Basımevi, İstanbul.
- 14- Freely, J., Çakmak, A., 2005, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- 15- Gallas, K., Wesse, M., Borboudakis, E., 1983, *Byzantinisches Kreta (Reise und Studium)*, Hirmer Verlag, München.
- 16- Hellenkemper, H., Hild, F., 2004a, *Lykien und Pamphylien, Tabula Imperii Byzantini 8, Teil 1*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana.
- 17- İnan, J., 1965, *Antalya Bölgesi Roma Devri Portreleri, (Römische Portraes aus dem Gebiet von Antalya)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. seri, no. 21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- 18- İnan, J., 1975, *Roman Sculpture in Side*, Researches in the Region of Antalya, no. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.
- 19- İnan, J., 1984, "Side Apollon Tapınağı (N, 1) Kazısı ve Onarımı 1983 yılı Çalışmaları", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s. 345-366
- 20- İzmirli, Ü., 1983, Side, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, V, TTK, Ankara, s. 291-296.
- 21- İzmirli, Ü., 1984, Side, *Kazı Sonuçları Toplantısı* VI, TTK, Ankara, s. 313-322.
- 22- İzmirli, Ü., 1985, Side, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, VII, TTK, Ankara, s. 387-396.
- 23- İzmirli, Ü., 1986, Side, *Kazı Sonuçları Toplantısı* VIII, TTK, Ankara, s. 127-136.
- 24- İzmirli, Ü., 1987, Side, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, IX, TTK, Ankara, s. 165-172.
- 25- İzmirli, Ü., 1991, Side, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XIII, TTK, Ankara, s. 259-264.
- 26- İzmirli, Ü., 1993, Side, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XV, TTK, Ankara, s. 243-252.

- 27- İzmirli, Ü., 2000, *Side, Kazı Sonuçları Toplantısı, XXII*, TTK, Ankara, s. 335-344.
- 28- İzmirli, Ü., 2002, *Side, Kazı Sonuçları Toplantısı, XXIV*, TTK, Ankara, s. 267-282.
- 29- Kaderli, L., 2009, *Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi*, MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- 30- Knoblauch, P., 1977, *Die Hafenanlagen und die anschließenden Seemauern von Side*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi, Antalya Bölgesi Araştırmaları, Ankara.
- 31- Krautheimer, R., 1986, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, Londra.
- 32- Lanckoronski, K. G., 1890, *Staedte Pamphylens und Pisidiens, I. Band, Pamphylien*, Viyana.
- 33- Mango, C., 1975, *Byzantinische Architektur*, Besler/Elacta, Stuttgart.
- 34- Mansel, A. M., 1958, "1946—1955 yıllarında Pamphylia'da yapılan Kazılar ve Araştırmalar", *TTK Belleten*, c. XXII, sayı 86-Nisan, s. 211-240.
- 35- Mansel, A. M., 1966, "Side Doğu Şehir Kapısında Bulunan Silah Kabartmaları", *TTK Belleten*, c. XXX, sayı 119, s. 351-377.
- 36- Mansel, A. M., 1964, "Restaurationen und Umaenderungen des Theaters von Side in Byzantinischer Zeit", *Actes du XII. Congrès International d'Etudes Byzantines*, Belgrad, s. 239-243.
- 37- Mansel, A. M., 1978, *Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, c. 10: Antalya Bölgesi Araştırmaları, c. 10, V. seri; *Kazı Raporları ve Bunlarla İlgili Araştırmalar*, c. 33, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- 38- Müller-Wiener, W., 2002, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ü. Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- 39- Nollé, J., 1993a (ed.), *Side im Altertum Geschichte und Zeugnisse, Band I; Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, Band 43, Österreichische Akademie der Wissenschaften Rheinisch-Westfaellische Akademie der Wissenschaften, Bonn.
- 40- Nollé, J., 1993b (ed.), *Side im Altertum Geschichte und Zeugnisse, Band II; Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, Band 44, Österreichische Akademie der Wissenschaften Rheinisch Westfaellische Akademie der Wissenschaften, Bonn.
- 41- Pekak, M. S., 2008, "Kappadokia'da Bizans Dönemine ait Haç Planlı İki Kilise", *Sanat Tarihi Dergisi*, sayı XVII/2-Ekim 2008, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, İzmir, s. 85-113.
- 42- Pekak, M. S., 2009, *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi Bizans Kapalı Yunan Haç Planı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- 43- Rott, H., 1908, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Darstellende Teil, Leipzig.
- 44- Ruggieri, V., 1991, *Byzantine Religious Architecture (582-867,) Its History and Structural Elements*, Orientalia Christiana Analecta, Roma.
- 45- Schultze, V., 1926, *Altchristliche Städte und Landschaften II. Kleinasien*, Gütersloh, C. Bertelsmann Verlag.